

Μνήμων

Τόμ. 37 (2019)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ► ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ► ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ► ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ► ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Τρέσιος († 1840) και η «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ► ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ► ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΥΛΙΩΤΗΣ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό "Το Άστρο"»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κοινοματικού τυπογραφείου (1927-1931) ► ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ► ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΝΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφισοειμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διδασκαλία της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Λαγείο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκων της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Ίσαρος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάκης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητριάδης, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαργάλα, Ελένη Γιαρά

37

ΑΘΗΝΑ 2019-2020

Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, έπιστημονική έπιμέ-λεια Όλγα Κατσαρδής-Hering, Άναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Τμήμα Ίστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Ίστορήματα 7, Άθήνα, Έκδόσεις Εύρασία, 2018

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.36814](https://doi.org/10.12681/mnimon.36814)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΚΚΩΝΑΣ Γ. (2024). Έλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, έπιστημονική έπιμέ-λεια Όλγα Κατσαρδής-Hering, Άναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Τμήμα Ίστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Ίστορήματα 7, Άθήνα, Έκδόσεις Εύρασία, 2018. *Μνήμων*, 37, 317-327. <https://doi.org/10.12681/mnimon.36814>

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ❖ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ❖ ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ❖ ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ❖ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφεσιος († 1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ❖ ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ❖ ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΥΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) ❖ ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ❖ ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Έταρος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιωάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάρης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρδίκια, Ελένη Γκαρά

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μελέτες

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο . . .	11-44
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869).	45-70
ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα	71-104
ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού	105-124
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ:	
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφεσιος (†1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του	125-158
ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα . .	159-170
ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) . .	171-194
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές	195-220
ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτού- του Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργα- νισμός.	221-248

Προσεγγίσεις

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (15.12.1931 – 18.7.2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της	249-258
--	---------

Σημειώματα και μαρτυρίες

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα . .	259-276
--	---------

Μνήμη Κωνσταντίνου Ντόκου (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ 277-284

Βιβλιοκρισίες

Γκαρος Μαντούβαλος, *Από το Μοναστήρι στην Πέστη. Επιχειρήση και αστική ταυτότητα της οικογένειας Μάνου (τέλη 18ου αιώνα – 19ος αιώνας)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 2016, 463 σ. (Βαγγέλης Σαράφης) 285-288

Nikolaos A. Chrissidis, *An Academy at the Court of the Tsars. Greek Scholars and Jesuit Education in Early Modern Russia*, Northern Illinois University Press, 2016, 384 σ. (Γιάννης Καρράς) . . . 288-291

Katerina Galani, *British Shipping in the Mediterranean during the Napoleonic Wars. The Untold Story of a Successful Adaptation*, Leiden – Βοστώνη, Brill, 2017, 278 σ. (Γκαρος Μαντούβαλος) 292-298

Le consulat de Venise, tome II (1750-1751) και III (1752-1753), publiés par Nicolas E. Karapidakis, Centre de Recherche Scientifique, Sources et Études de l'Histoire de Chypre, Nicosie 2017, 538+735 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου) 298-302

Βασίλειος Γ. Μαργακός, «Μόνον ἐπὶ τούτῳ καυχῶμαι: ὅτι τὴν πατρίδα ἠγάπησα». *Ρομαντική φιλοπατρία και μεταμορφώσεις τῆς πατρίδας στὸν Γκριγκὸρ Παρλίτσεφ (1830-1893)*, Ἀθήνα, Ἡρόδοτος, 2018, 480 σ. (Σοφία Ματθαίου) 302-308

Γιάννης Κόκκωνας, *Ἔγρεο, φίλα μᾶτερ. Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2018, 8ο μικρό, 235 σ. (Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης) 308-316

Ἑλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοὶ καὶ ταυτότητες, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering, Ἀναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Ἱστορήματα 7, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Εὐρασία, 2018, 686 σ. (Γιάννης Κόκκωνας) 317-327

Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War*

<i>Failed to End, 1917-1923</i> , London, Penguin Books, 2017, 464 σ. (ελληνική έκδοση: <i>Οι Ηττημένοι. Γιατί δεν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923</i> , μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018, 414 σ.) (Ελλη Λεμονίδου) . . .	327-334
<i>Οι πόλεις των Φιλικών. Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου. Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα 14 Ιανουαρίου 2015</i> , επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, 208 σ. (Νικόλαος Μπουμπάρης) . . .	334-338
<i>Πόλεμος, κράτος και κοινωνία στο Ιόνιο πέλαγος (τέλη 14ου – αρχές 19ου αιώνα)</i> , επιστημονική διεύθυνση: Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2018, 382 σ. (Δημοσθένης Α. Δόνος) . . .	339-342
<i>Άννα Ματθαίου, Οικογένεια και σεξουαλικότητα, μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Ελληνικές μαρτυρίες, 17ος – αρχές 19ου αι.</i> , Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2019, 276 σ. (Δημήτρης Δημητρώπουλος)	342-346
<i>Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους</i> , Αθήνα, Θεμέλιο, 2019, 320 σ. (Στρατής Μπουρνάζος) . . .	346-350
<i>Εύη Καρούζου, Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843</i> , Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2019, 256 σ. (Κατερίνα Γαρδίκα).	350-353
<i>Λύντια Τρίχα, Σπυρίδων: ο άλλος Τρικούπης (1788-1873)</i> , Αθήνα, Πόλις, 2019, 850 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου) . . .	354-358
<i>Σοφία Λαΐου, Μαρίνος Σαρηγιάννης, Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση: από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά</i> , Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2019, 184 σ. (Ελένη Γκαρά)	359-366

Χρονικό της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού 2019-2020

Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2019-2020 . . .	367
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	367-368
Β'. Συνέδρια – Ημερίδες	369
Γ'. Εκδόσεις	369

Δ'. Το Facebook της EMNE	369
Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2020-2021 . . .	370
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	370-371
Β'. Συνέδριο	371-372
Γ'. Το Facebook της EMNE	372
Ευρετήριο τόμου 37 (2019-2020)	373-396
Contents – Table des matières	397-398

Ἑλλην, Ρωμῆς, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοὶ καὶ ταυτότητες, ἐπισημονική ἐπιμέλεια Ὀλγα Κατσαρδῆ-Hering, Ἀναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Τμήμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Ἱστορήματα 7, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Εὐρασία, 2018, 686 σ.

Ἄν ἐνδιαφέρεσαι, ἀγαπητὴ ἀναγνώστη, γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικοῦ ὀνόματος καὶ γιὰ τὰ ζητήματα ποὺ καθ' οἰονδήποτε τρόπο σχετίζονται μὲ αὐτό, τὸ χορηγαστικὸ βιβλίον στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται οἱ γραμμὲς ποὺ ἀκολουθοῦν, δὲν σοῦ εἶναι ἀπλῶς χρήσιμο, σοῦ εἶναι ἀπαραίτητο. Μπορεῖ νὰ μὴ βρεῖς ἀπαντήσεις σὲ ὅλα τὰ εἰδικὰ ἐρωτήματα ποὺ σὲ ἀπασχολοῦν κι ἀπὸ αὐτὲς ποὺ θὰ βρεῖς ἴσως κάποιες σοῦ φανοῦν ἀτελεῖς ἢ καὶ καθόλου πειστικές, θὰ αἰσθανθεῖς ἐνδεχομένως ὅτι ὀρισμένα μελετήματα καὶ νὰ ἔλειπαν δὲν θὰ πείραζε καθόλου ἢ σχεδὸν καθόλου, σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλα ποὺ θὰ θεωρήσεις πραγματικὰ χρήσιμες καὶ κάποτε ἐξαιρετικὰ καλογραμμῆνες συμβολές. Ὅπως κι ἂν εἶναι, ἔχω τὴ βεβαιότητα ὅτι θὰ βρεῖς τόσο καὶ τέτοιο ὕλικό, ποὺ δὲν θὰ μπορέσεις νὰ μὴν ἀναγνωρίσεις ὅτι ἔχεις μπροστά σου ἓνα βιβλίον ἀναφορᾶς. Καὶ μόνο γιὰ τὴ βιβλιογραφία καὶ τὶς πηγὲς ποὺ μᾶς δίνουν οἱ συγγραφεῖς, τοὺς χρωστᾶμε μεγάλη χάρη.

Τὰ σαράντα ἓνα μελετήματα τοῦ τόμου προῆλθαν ἀπὸ ἐπεξεργασία, μὲ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιχειρηματολογίας καὶ τῆς τεκμηρίωσής τους, ἰσάριθμων ἀνακοινώσεων ὁμότιτλου διεθνοῦς ἐπιστημονικοῦ συνεδρίου ποὺ διοργάνωσε τὸ Τμήμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ ΕΚΠΑ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 2017. Ἡ ἰδέα γιὰ τὸ συνέδριον ἦταν, νομίζω, ἐξαιρετικὴ. Θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἡ κοινότητα τῶν ἱστορικῶν ἦταν, ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι πλέον, ὠριμὴ νὰ συζητήσει τὸ ζήτημα, τέλος πάντων ἦταν καλὸ νὰ συναντηθοῦν ὅσοι εἶχαν κάτι σχετικὸ νὰ ποῦν, καὶ νὰ μοιραστοῦν μὲ τοὺς ὁμοτέχνους τὴ μικρὴ ἢ μεγάλη ἐρευνητικὴ συγκομιδὴ τους, νὰ δοκιμάσουν τὴν ἀντοχὴ ὑποθέσεων ἐργασίας καὶ ἐρμηνευτικῶν σχημάτων στὰ ὁποῖα εἶχαν καταλήξει ἢ σκέφτονταν νὰ καταλήξουν. Καὶ μπράβο στοὺς διοργανωτὲς ποὺ φρόντισαν γιὰ τὰ περαιτέρω, γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου. Οἱ ἀνακοινώσεις στὸ συνέδριον ἦσαν σαράντα πέντε, δηλαδὴ τέσσερις μόνο σύναδρον δὲν ἔδωσαν στὸ τέλος ἐπεξεργασμένα, δημοσιεύσιμα κείμενα.

Ὁ μετρημένος πρόλογος ποὺ συνυπογράφουν οἱ Ὀλγα Κατσαρδῆ-Hering, Ἀναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου καὶ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, μαζὶ μὲ τὸ καλογραμμῆνο καὶ πλούσια τεκμηριωμένο δεκαεξασέλιδο εἰσαγωγικὸ μελέτημα τῆς Ὀλγας Κατσαρδῆ-Hering, ἐπεξεργασμένη μορφή τῆς κεντρικῆς ὁμιλίας μὲ τὴν ὁποία ἄνοιξε τὸ συνέδριον, προετοιμάζουν καλὰ τὸν ἀναγνώστη καὶ ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ἡ προετοιμασία αὐτὴ χρειάζεται γιὰ νὰ περπατήσει κανεὶς χωρὶς νὰ γλιστράει ἢ νὰ σκοντάφτει στὸ πολύχρωμο καὶ ἀπὸ πολλοὺς τεχνίτες τόπους-τόπους διαφορετικὰ δουλεμένο μωσαϊκὸ ποὺ ἀκολουθεῖ: σαράντα μελετήματα σὲ τρεῖς ἄνισες ἐνότητες χωρισμένα, ἄνισες κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἔκταση: τρία συγκροτοῦν τὴν πρώτη, μὲ τίτλον «Ἀρχαῖος κόσμος», εἴκοσι ἕξι τὴ δεύτερη, ποὺ ἐπιγράφεται «Οἱ αὐτοκρατορίες» καὶ χωρίζεται σὲ ἕξι ὑποενότητες, ἔντεκα βρίσκουμε στὴν τρίτη καὶ τελευταία ἐνότητα, ὁ τίτλος τῆς ὁποίας εἶναι «Ὁ μακρὸς 19ος αἰώνας», καὶ εἶναι σὲ τρεῖς ὑποενότητες χωρισμένη.

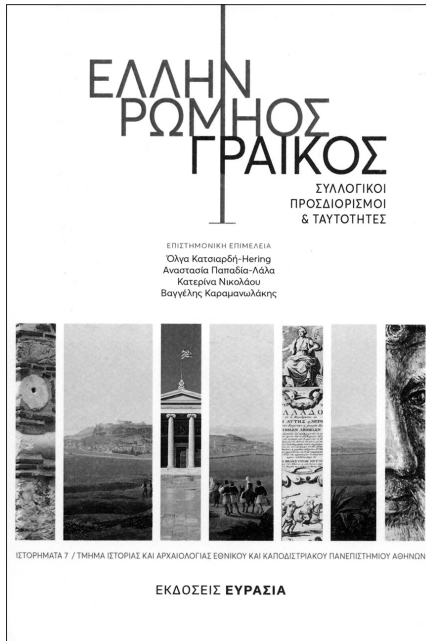
Ἀναμενόμενη ἡ μικρὴ ἔκταση τῆς πρώτης ἐνότητας, γιὰ λόγους ποὺ δὲν χρειάζεται, νομίζω, νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ. Τὰ κείμενα τοῦ Πάνου Βαλαβάνη γιὰ τὴν πανελλήνια συνείδηση στὰ μεγάλα Ἱερά τῆς ἀρχαιότητας καὶ τοῦ Κώστα Μπουραζέλη γιὰ τὴν κρίση καὶ τὴ μετὰπλαση ποὺ ὑπέστη ἡ ἔννοια τῆς ἐλληνικότητας στὰ χρόνια τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ καλογραμμμένα καὶ τὰ δύο, ἐνδιαφέροντα, διαφωτιστικά. Μοῦ ἔλειψε στὴν ἐνότητα αὐτὴ ἓνα τουλάχιστον μελέτημα γιὰ τὴ ρωμαιοκρατία, γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ὄρων Ἑλλην καὶ Ἑλλάς, καὶ τῶν ἀντίστοιχων λατινικῶν, γιὰ τὴ χρῆση τους κατὰ τὴν ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ περίοδο. Ὁραῖο καὶ τὸ κείμενο τοῦ Κ. Κοπανιᾶ γιὰ τοὺς Ὑπαχαιούς στὴν Κιλικία, ἂν σὲ ἐνδιαφέρει ἡ προϊστορία. Ὅμως, ὅσο καλὸ κι ἂν εἶναι ἓνα μελέτημα γιὰ τὰ ἴχνη ποὺ ἄφησαν μικρὲς πληθυσμιακὲς ομάδες ποὺ πῆγαν στὴν Κιλικία ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο καὶ τὴ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία δέκα αἰῶνες καὶ παραπάνω πρὸ Χριστοῦ, ἔχει θέση στὸν τόμο αὐτόν; Καί, στ' ἀλήθεια, μπορεῖ κανεὶς νὰ μιλήσει γιὰ «μηχανισμούς ἐθνογένεσης κατὰ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου»; Δὲν νομίζω.

Ἡ πιὸ χορταστικὴ ἐνότητα εἶναι ἡ δευτέρη, μὲ τὰ εἴκοσι ἕξι μελετήματα ποὺ γεμίζουν τετρακόσιες εἴκοσι δύο σελίδες. Εἶναι, νομίζω, καὶ τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ βιβλίου στὸ ὁποῖο κυρίως ἀναφέρεται ἡ ἐξῆς φράση ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ ὀπισθοφυλλοῦ: «Στὶς σελίδες τοῦ παρόντος τόμου φιλοξενοῦνται μελέτες ἐπιστημόνων διαφορετικῶν σχολῶν, ἀπόψεων καὶ γενεῶν». Ὁ τίτλος τῆς ἐνότητας αὐτῆς εἶναι, ὅπως σημειώσαμε, «Οἱ αὐτοκρατορίες». Ποιὲς αὐτοκρατορίες; Ἡ Ἀνατολικὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία καὶ ἡ Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Ἀλλὰ καὶ ἡ Αὐστροουγγρικὴ. Αὐτὲς δηλαδὴ στὶς ὁποῖες ἔζησαν ἀπὸ τὰ μεσαιωνικὰ χρόνια καὶ ἐξῆς ὡς ὑπήκοοι ἢ πάροικοι οἱ Ἕλληνες. Ἡ, τέλος πάντων, οἱ πληθυσμοὶ γιὰ τοὺς «συλλογικοὺς προσδιορισμοὺς καὶ τὶς ταυτότητες» τῶν ὁποίων μιλάει τὸ βιβλίο μας.

Ὁ Johannes Koder, βασιτισμένος σὲ μιὰ χρησιμότητα συναγωγῇ μαρτυριῶν ἀπὸ βυζαντινὰ κείμενα συμπεραίνει ὅτι ἀπὸ τὸν 8ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς ἔχανε ἔδαφος ἡ ταύτιση ἐλληνισμοῦ καὶ παγανισμοῦ καὶ τὰ ἐλληνικὰ ἐξελίσσονταν στὴ μόνη γλῶσσα ποὺ προσέδιδε πολιτικὴ καὶ πολιτισμικὴ ταυτότητα ἀποτελώντας «πολιτισμικὸ θεμέλιο τῆς ρωμαϊκῆς κρατικῆς συνείδησης». Ἐρχεται μετὰ ἡ Θεοδώρα Παπαδοπούλου γιὰ νὰ μᾶς προσφέρει μιὰ χρησιμότητα σειρά χαρακτηριστικῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὶς πηγές, καὶ βασιτισμένη σὲ αὐτὰ νὰ μᾶς βοηθήσει νὰ κατανοήσουμε ἀφενὸς τὴν πολυσημία τῶν ὀνομάτων Ρωμαῖος, Ἑλλην καὶ Γραικός κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο καὶ ἀφετέρου τὴ χρῆση τῶν σημασιῶν τους, καὶ νὰ καταλήξει στὸ ἐνδιαφέρον συμπέρασμα ὅτι τὰ ὀνόματα αὐτὰ δὲν λειτουργοῦσαν τότε ὡς ἀνεξάρτητες μονάδες ἢ ὡς συνώνυμα ἀλλὰ ὡς ἐνιαῖο σύνολο μὲ διακριτά, ἰσχυρὰ καὶ ἀλληλένδετα συστατικὰ μέρη ποὺ κατέληγαν νὰ προσδιορίζονται ἀμοιβαῖα. Μία ἀπὸ τὶς ἐνδιαφέρουσες ἐπισημάνσεις τῆς Παπαδοπούλου εἶναι ἐκεῖνη ποὺ ἀναφέρεται στὴ σπανιότητα τῆς χρήσης τοῦ ὀνόματος Γραικός κατὰ τὴ μέση περίοδο, σπανιότητα ἴσως ὀφειλόμενη, ὅπως σημειώνει, στὴ σκόπιμη ἀποφυγὴ του «ἐπειδὴ συνείρει τὸ λατινικὸ Graecus, τὸ ὁποῖο συνδέεται μὲ τὴν ἀμφισβήτηση ἐκ μέρους τῶν δυτικῶν ἡγεμόνων τῆς ρωμαϊκῆς κρατικῆς κληρονομιάς καὶ ἰδεολογίας τῶν βυζαντινῶν».

Γι' αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἀμφισβήτηση μιλάει τὸ ἐπόμενο μελέτημα, τοῦ Εὐάγγελου Χρυσοῦ, ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ καλογραμμμένα καὶ πιὸ διαφωτιστικὰ κείμενα τοῦ τόμου. Ἐδῶ μαθαίνουμε κυρίως πῶς ὁ χαρακτηρισμὸς «Γραικοὶ» χρησιμοποιοῦντο

ὡς πολιτικό ἐργαλεῖο ἐπὶ πάπα Ἀδριανοῦ Α', προκειμένου νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ «ρωμαϊκότητα» τῶν Βυζαντινῶν, ἄρα καὶ τῆς κυριαρχίας τους ἐπὶ τῆς Ἰταλίας, πῶς ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ Βυζαντίου προβλήθηκε γενικὰ ἀπὸ τὸ παπικὸ περιβάλλον καὶ τοὺς δυτικούς ἡγεμόνες ὡς ἐπιχείρημα στὴ διαμάχη γιὰ τὴν κληρονομιά τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας.

Ὅσοι ἀγαποῦν τὴν καθαρότητα τῶν σχημάτων, τὴν ὀφειλόμενη σὺν τοῖς ἄλλοις στὸν καλὸ φωτισμὸ τους ἀπὸ τὴ βασισμένη στὴν καλὴ γνώση τῶν πηγῶν τεκμηρίωση, θὰ ἀπολαύσουν ὅπωςδὴποτε τὸ μελέτημα τῆς Σοφίας Μεργκαλῆ. Ἀπὸ τίς καλύτερες κι αὐτὸ συμβολὲς στὴν ἀποσαφήνιση τῆς σημασίας καὶ τῆς χρήσης τῶν ὀνομασιῶν Ρωμαῖος καὶ Ἑλλην, μᾶς βοηθάει νὰ διακρίνουμε πῶς αὐξήθηκε σταδιακὰ τὸν 14ο αἰῶνα ἡ χρήση τοῦ ὄρου Ἑλλην, καθὼς διανοοῦμενοι ὅπως ὁ

Θεόδωρος Μετοχίτης καὶ κυρίως ὁ Δημήτριος Κυδώνης ἤθελαν τὸν αὐτοπροσδιορισμὸ Ρωμαῖος γιὰ νὰ ὑπερασπίζονται τὸ δικαίωμα στὴν πολιτικὴ κληρονομιά τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τὸν αὐτοπροσδιορισμὸ Ἑλλην γιὰ νὰ διεκδικοῦν ὡς ἀπόγονοι τὴν κληρονομιά τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων στὸν πολιτισμὸ: Ρωμαῖοι, γιὰ τὸν Κυδώνη καὶ οἱ ἀνατολικοὶ καὶ οἱ δυτικοί, ὅμως χωρισμένοι σὲ «Γένος Ἑλλήνων» καὶ «Γένος Ἰταλῶν».

Κάπως ἔτσι καὶ στὸν ἐπόμενον αἰῶνα, τὸν 15ο. Τὸ κείμενο τῆς Τόνιας Κιουσοπούλου, μὲ τίς ἀρετὲς ποὺ ξέρουμε ὅτι ἔχουν πάντα τὰ γραπτὰ της, μᾶς δείχνει πῶς τρεῖς ἄνθρωποι τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς διανόησης, ὁ αὐτοκράτορας Μανουὴλ Παλαιολόγος, ὁ πολὺς Πλήθων καὶ ἀκόμα ἓνας ποὺ ἔγραψε μὲ τὸ ψευδώνυμο Μάζαρις, αὐτοπροσδιορίζονταν ὡς μέλη μιᾶς πολιτισμικῆς συλλογικότητας, ἐνοποιητικὸ στοιχεῖο τῆς ὁποίας ἦταν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ καταγωγή, καὶ ταυτόχρονα μιᾶς πολιτικῆς συλλογικότητας τὴν ὁποία «συνεῖχε ἡ ρωμαϊκότητα», γιὰ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι τίς παραμονὲς τῆς Ἀλωσιῆς οἱ ὠσμῶσεις τῶν προηγούμενων αἰῶνων εἶχαν ὀδηγήσει σὲ μιὰ ταύτιση τῆς πολιτικῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς πολιτισμικῆς ἑλληνικῆς συνείδησης, κατὰ τρόπο ποὺ ἐπέτρεπε στοὺς διανοομένους τῆς ἐποχῆς νὰ αἰσθάνονται ὅτι ἀνήκουν σὲ ἓνα «γένος Ἑλλήνων», τὸ ὁποῖο εἶχε πλέον ἀποκτήσει καὶ πολιτικὸ περιεχόμενο. Αὐτὴ ἡ νέα πολιτικὴ συλλογικότητα ἠττήθηκε, καταλήγει ἡ Κιουσοπούλου, ἀπὸ τὸ «γένος τῶν ὀρθοδόξων», τῶν σκληρῶν ἀνθροποκτικῶν δηλαδή. Σωστὸ εἶναι βεβαίως τὸ συμπέρασμα, προσθέτω μόνο ὅτι ἡ ἦττα αὐτὴ δὲν εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἐξαφάνιση τῶν ἐκπροσώπων αὐτοῦ τοῦ «γένους τῶν Ἑλλήνων». Οἱ κληρονόμοι καὶ συνεχιστὲς ἔκαναν τὴ δική τους διαδρομὴ στὴν Ἰταλία τῆς Ἀναγέννησης καὶ τὰ γραπτὰ τους τὰ γνώριζαν οἱ γενιὲς τῶν Ἑλλήνων λογίων ποὺ ἀκολούθησαν.

Τῆς Ἀναστασίας Παπαδία-Λάλα τὸ μελέτημα γιὰ τὸ τί ἐσήμαινε Greco στὸν ἑλληνοβενετικὸ κόσμο γιὰ μισὴ χιλιετία περίπου, ἀπὸ τὸν 13ο ὡς τὸν 18ο αἰῶνα, μὲ τὰ καθαρὰ περιγράμματά του καὶ τὴ σαφήνεια τῶν ὀρισμῶν του, δὲν ἀφήνει ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ὀρθότητα ἐνὸς χρησιμώτατου γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν πηγῶν συμπεράσματος: μπορεῖ Greco νὰ σημαίνει γενικὰ τὸν ὀρθόδοξο σὲ ὀρισμένα συμφραζόμενα, ὅμως, ὅταν οἱ ὀρθόδοξοι διακρίνονται σὲ ομάδες μὲ ἐθνικὰ χαρακτηριστικά, Greco εἶναι πάντοτε ὁ Ἕλληνας ὀρθόδοξος, διακρινόμενος ἀπὸ τοὺς ἄλλους ὀρθόδοξους, Σέρβους, Ἀλβανούς καὶ Βουλγάρους. Καὶ εἶναι Greco ἐπίσης ὁ καθολικὸς ποὺ ἔχει ἐλληνικὴ καταγωγή. Συναντιέται ἔτσι, τὸ μελέτημα αὐτό, μὲ τὸ ἐπόμενο στὸν τόμο, χρησιμώτατο ἐπίσης καὶ ὠραῖα γραμμένο ἀπὸ τὸν Φωκίωνα Κοτζαγεώργη, ὁ ὁποῖος ἀποδεικνύει μὲ στοιχεῖα ἀπὸ ὀθωμανικὲς πηγές ὅτι, παρὰ τὰ ὅσα ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὸ ζήτημα, ἡ ὀθωμανικὴ Διοίκηση ξεχώριζε τοὺς ὑπάρχουσας μὲ ἐθνοτικούς προσδιορισμούς. Ρωμηοὶ ἦσαν οἱ Ἕλληνες, αὐτοὶ δηλαδὴ ποὺ μιλοῦσαν ἐλληνικὰ καὶ εἶχαν γεννηθεῖ σὲ μιὰ περιοχὴ τῆς ὁποίας τὰ ὄρια μπορεῖ νὰ ἦσαν κάπως ἀσαφῆ, ταυτιζόταν ὅμως σὲ γενικὲς γραμμὲς μὲ τὴν ἐλληνικὴ χερσόνησο: οἱ ὑπόλοιποι χριστιανοὶ ὑπήκοοι ὀνοματίζονται στὶς ὀθωμανικὲς πηγές ξεχωριστά: Βλάχοι, Ἀλβανοί, Βούλγαροι.

Μετὰ ἀπὸ ὅλα αὐτά, μπορεῖ καὶ νὰ μπερδευτεῖ κάπως ὁ ἀναγνώστης ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Kaldellis: «Ἡ ἐθνογένεση τῶν Ρωμαίων τῆς Ἀνατολῆς». Μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε («ἐθνογένεση») τὴ διαδικασία συμμόρφωσης καὶ προσαρμογῆς τῶν λαῶν ποὺ κατοικοῦσαν στὶς περιοχὲς τῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπως ἦσαν οἱ ἀναφερόμενοι στὸ κείμενο Γαλάτες τῆς κεντρικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, στὶς νέες τότε πολιτικὲς, νομικὲς καὶ ἄλλες συνθήκες; Ποιὸ ἦταν τὸ «ἔθνος» ποὺ («γεννήθηκε»), ὅταν ὀλοκληρώθηκε ἡ διαδικασία αὐτή; Ἄν τὸ ἔθνος εἶναι οἱ «Ρωμαῖοι τῆς Ἀνατολῆς», δὲν ἀποτελεῖ παραπλανητικὴ ἀπλούστευση ἢ διαπίστωση ὅτι «οἱ ἀπόγονοι [Ἰβλων] τῶν Ρωμαίων τοῦ Βυζαντίου ἐπιβίωσαν ἀκόμα καὶ γιὰ αἰῶνες μετὰ τὸ 1453 ὡς Ρωμιοί»; Καὶ στὸ τέλος τοῦ κειμένου πῶς συμβιβάζονται οἱ ἐξῆς δύο ἀποφάνσεις ποὺ ἀπέχουν μόλις δέκα ἀράδες ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη: το Βυζάντιο ἦταν ἕνας «ἐξ ὀλοκλήρου ρωμαϊκὸς πολιτισμὸς» / «τὸ Βυζάντιο μποροῦσε νὰ εἶναι –καὶ ὄντως ἦταν– τόσο ἐλληνικὸ, ὅσο καὶ χριστιανικὸ, ἀλλὰ πάντοτε στὸ πλαίσιο ἐνὸς ἐνιαίου ρωμαϊκοῦ πολιτεύματος καὶ μὲ ρωμαϊκὸ ὄνομα». Σύμφωνα γιὰ τὸ δεύτερο, τονισμένο μάλιστα μὲ τὸ «ὄντως», ἀλλὰ τούτων δοθέντων ἐκεῖνο τὸ «ἐξ ὀλοκλήρου» πῶς ἀκριβῶς νὰ τὸ ἐνοήσουμε;

Μετὰ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Πάρι Γουναρίδη, ἀπὸ τὸ ὅποιο ὁ ἀναγνώστης μαθαίνει ὅτι ἕνας σπουδαῖος λόγιος κληρικὸς τοῦ 12ου αἰ., ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, ξεχώριζε τοὺς Ἕλληνες τοῦ καιροῦ του ἀπὸ τοὺς ἄλλους ὑπάρχουσας τῆς Αὐτοκρατορίας ὡς μέλη διακριτῆς («ἐθνικῆς κοινότητος»), καὶ τοῦ Μαρίνου Σαρηγιάννη, ποὺ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸ πῶς παρούσιαζαν καὶ πῶς ὀνόμαζαν στὰ κείμενά τους οἱ Ὀθωμανοὶ λόγοι τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, ἔρχεται μιὰ ἀπὸ τίς χρησιμότερες συμβολές τοῦ τόμου, ἡ ἐργασία τῆς Ἐλένης Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη. Πρὶν ἀπὸ 20 χρόνια περίπου, στὸ βιβλίο μου γιὰ τὸν Πέτρο Σκυλίτση Ὀμηρίδη εἶχα τονίσει ὅτι ὅσα διαβάζαμε καὶ ἀκούγαμε γιὰ τίς ἐθνικὲς συνειδητοποιήσεις καὶ γιὰ τὸ ἐθνικὸ ὄνομα γράφονταν καὶ λέγονταν τότε ἐρήμην τῶν πηγῶν, εἶχα κάνει μιὰ πρώτη ἐπιλεκτικὴ ἀπογραφή τῶν ὄρων Ἕλλάς καὶ Ἕλληνες σὲ κείμενα τῆς Τουρκοκρατίας καὶ εἶχα ὑποστηρίξει μὲ τὴ σχετικὴ τεκμηρίωση ὅτι οἱ Ἕλληνες (ὡς ἐθνικὸ ὄνομα) δὲν ἐμφανίστηκαν τὸν

18ο ἢ τὸν 19ο αἰώνα γιὰ νὰ ἀντικαταστήσουν τοὺς Ρωμαίους ἢ τοὺς Γραικοὺς ἀλλὰ «εἶχαν καὶ αὐτοὶ ἀπὸ πολὺ παλιὰ τὴ θέση τους στὰ κείμενα καὶ στὶς συνειδήσεις», ὅτι δηλαδή οἱ γράφοντες Νεοέλληνες ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα ὡς τὴν Ἐπανάσταση χρησιμοποιοῦσαν καὶ τὰ τρία ὀνόματα, μὲ σαφὴ προτίμηση στὸ Ἑλληνες. Ὑποθέτω ὅτι ξεκινώντας ἀπὸ αὐτὴ τὴν πρώτη ἀπογραφή ἡ Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκράκη, ποὺ εἶχε διαβάσει τὸ βιβλίο μου πρὶν ἀκόμα ἐκδοθεῖ, ἀναζήτησε συστηματικὰ τὰ ἐθνικὰ ὀνόματα σὲ ἑλληνικὰ κείμενα τῆς περιόδου 1453-1820. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἔρευνάς της εἶναι ἐντυπωσιακὸ: σὲ 328 κείμενα οἱ Νεοέλληνες ἀποκαλοῦνται ἢ αὐτοαποκαλοῦνται («Ἑλληνες») 815 φορές, «Γραικοί» 281 φορές καὶ «Ρωμαῖοι» 198.

Μὲ τὸ ἴδιο σκεπτικὸ, ἀλλὰ περιορίζοντας τὴν ἔρευνά του στὴν πρώιμη Τουρκοκρατία, δούλεψε καὶ ὁ Ἰωάννης Χασιώτης. Πολὺ καλὸ τὸ κείμενο, ἀπόδειξη καὶ τῆς πολυμαθείας καὶ τῆς ἀνερπείας μὲ τὴν ὁποία κινήθηκε ὁ συγγραφέας στὸν κόσμον τῶν πηγῶν καὶ τῆς βιβλιογραφίας γιὰ νὰ καταλήξει καὶ αὐτὸς στὸ ὀρθὸ κατὰ τὴ γνώμη μου συμπέρασμα ὅτι «ὁ νεοελληνικὸς ἐθνικὸς αὐτο- καὶ ἕτερο-προσδιορισμὸς ἰχνηλατεῖται σὲ πολὺ προγενέστερες περιόδους· καὶ συνεπῶς οἱ νεοτερικὲς θεωρήσεις ποὺ ἀποδίδουν τὴ νεοελληνικὴ (καὶ ὄχι μόνον) ἐθνογένεση στὸν Διαφωτισμὸ καὶ στὴν ἐπικράτηση τῆς «ἀρχῆς τῶν ἐθνοτήτων», μολονότι τὴν κατέστησαν σαφέστερη, τὴν ἐμφανίζουν χωρὶς ἱστορικὲς ρίζες, χρονικὰ ἀκρωτηριασμένη».

Ἡ συγγένεια τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἀγγελομάτη-Τσουγκράκη καὶ τοῦ Χασιώτη μὲ ἔκανε νὰ παραβιάσω τὴ σειρά δημοσίευσης στὸ τόμο: ἀνάμεσά τους θὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης δύο πολὺ διαφωτιστικὰ κείμενα, τοῦ Γιώργου Τόλια οἱ «Αὐτοκρατορικοὶ καὶ ἐθνικοὶ ὅρισμοὶ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου στὴ γεωγραφία τοῦ οὐμανισμού», ποὺ εἶναι μιὰ εὐσύνοπτη παρουσίαση τῶν τρόπων μὲ τοὺς ὁποίους παρουσιαζόταν ἀπὸ τοὺς γεωγράφους καὶ τοὺς χαρτογράφους στὸ εὐρωπαϊκὸ κοινὸ ὁ τύπος στὸν ὁποῖο κατοικοῦσαν οἱ Ἑλληνες, καὶ τοῦ Ἡλία Κολοβῶ ἡ «Ὄνομάτων ἐπίσκεψις τοῦ Ἑβραϊά Τσελεμπή». Ὁ σπουδαῖος λόγιος Ὁθωμανὸς περιηγητῆς τοῦ 17ου αἰώνα ξεχωρίζει τοὺς «ἀπίστους» τῶν περιοχῶν ποὺ ἐπισκέπτεται. Δὲν εἶναι γενικῶς ὅλοι ἀπλῶς «ραγιαδες» οὔτε εἶναι ὅλοι «Ρωμιοί». Εἶναι Ρωμιοί, Ἀρμένιοι, Βούλγαροι, Σέρβοι, Ἀλβανοί. Προσοχὴ ὅμως, μᾶς λέει ὁ Κολοβός: «Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ θέμα τῶν ὀνομάτων ποὺ σήμερα θεωροῦμε ἐθνωνύμια, μὲ βάση τὰ μεταγενέστερα κατασκευασμένα ἐθνικὰ κριτήρια, θεωρῶ ὅτι δύσκολα μποροῦμε νὰ τὰ θεωρήσουμε ἀπλοὺς ἐθνοτικούς προσδιορισμούς, καθὼς ἔφεραν μαζὶ κοινωνιολογικὲς καὶ ἠθικὲς ἐννοιολογήσεις». Σὺμφωνοί, ὡς ἓνα σημεῖο: νὰ μὴν ξεχάσουμε ὅτι καὶ τὰ ἐθνωνύμια ἔχουν τὴν ἱστορία τους καὶ ὅτι ὅσες κοινωνιολογικὲς καὶ ἠθικὲς ἐννοιολογήσεις καὶ ἂν τὰ συνόδευαν, τὰ ὀνόματα ποὺ ἀπαριθμοῦσε ὁ Ἑβραϊά Τσελεμπή ἐσήμαιναν σύνολα ἀνθρώπων ποὺ ξεχώριζαν ἀπὸ τοὺς «συνδούλους» τους μὲ κάποια κριτήρια, κυρίως καταγωγῆς καὶ γλώσσας. Αὐτὸ ψάχνουμε καὶ αὐτὸ μᾶς ἀρκεῖ, ὅταν μελετᾶμε τὴν ἱστορία ἢ καὶ τὴν προϊστορία τῆς ἐθνικῆς ἰδέας καὶ τῶν προϋποθέσεων γιὰ τὴν καλλιέργειά της: ὅτι ὑπῆρχαν διακριτὰ σύνολα ἀνθρώπων μὲ τὴν αἴσθηση τοῦ ἀνήκειν σὲ μιὰ ἐθνοπολιτισμικὴ ομάδα καὶ οἱ ἐκτὸς τῆς ομάδας αὐτῆς τὴν ἀναγνώριζαν καὶ κάπως τὴν ὀνομάτιζαν.

Ὁ Γιώργος Πάλλης ἐψάξε γιὰ δηλώσεις ταυτότητας σὲ ἐπιγραφὰς τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου. Λογικὸ καὶ ἀναμενόμενον τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἔρευνάς του: λίγα πράγματα ἐκτὸς ἐλλαδικοῦ χώρου, τίποτε σχεδὸν ἐντός. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς λόγους στοὺς ὁποίους ἀποδίδει τὴν ἀπουσία αὐτῆ, χωρὶς ἀμφιβολία ὁ ἰσχυρότερος εἶναι

αυτός: «ή δήλωση τῆς ταυτότητας παρέλκει διότι εἶναι ἀπλὰ αὐτονόητη, ὅταν πρόκειται γιὰ ἕνα ἔργο πού ἀπευθύνεται στοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κοινότητάς τους». Ξεχωρίζει, ἀπό τίς ὀλίγες μαρτυρίες πού ἐντόπισε ὁ Πάλλης, τὸ ἐπίγραμμα πού συνέθεσε κάποιος πολὺ μορφωμένος Ἑλληνας τοῦ 15ου αἰώνα, γιὰ νὰ χαρακτηεῖ σὲ ἐπιτύμβιο μνημεῖο, τὸ ὁποῖο στήθηκε τὸ 1481 στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὴ Θεσσαλονίκη: «αὐχῆμα τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων» ἦταν κατὰ τὸν λόγιό ἐκεῖνον ὁ ἄγνωστος ἀπὸ ἀλλοῦ Λουκάς Σπαντούνης.

Ἡ πρωτότυπη καὶ ὠραῖα γραμμὲν ἔργασία τοῦ Γιώργου Τζεδόπουλου δὲν ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὰ ἐθνικὰ ὀνόματα, ὥστόσο συμβάλλει κι αὐτὴ στὴ διαμόρφωση ἐνὸς καθαροῦ τοπίου στοῦ ζήτημα τῶν ταυτοτήτων, καθὼς μᾶς δείχνει ὅτι μιὰ σπουδαία προσωπικότητα πού ὑπηρετήσε τὴν Πύλη ὡς Μέγας διερμηνεύς, ὁ Παναγιωτάκης Νικουσίος, λίγο μετὰ τὸ 1660, στοῦ ἔργου του «Διάλεξις περὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως» διέκρινε μὲ σαφήνεια ἐθνικότητα καὶ θρησκεία: «εἶμαι Ἑλληνας», δήλωσε, καὶ «Χριστιανός».

Ἐνδιαφέρον εἶναι καὶ τὸ θέμα πού διάλεξε ὁ Ἰ. Ζελεπός, δηλαδή ὁ ἐντοπισμὸς καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς χρήσης τοῦ ἐθνικοῦ ὀνόματος Ἑλληνας καὶ τῶν συγγενικῶν λέξεων ἑλληνισμὸς καὶ ἑλληνικὸν γένος σὲ κείμενα «θρησκευτικοῦ λόγου» στὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης. Εἶναι χρήσιμο νὰ ἀνιχνεύσουμε τὰ ἴχνη τῆς ἐπίδρασης τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος στὰ κείμενα εἰδικὰ τῶν αὐστηρῶν θεολογούντων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Μὲ προσοχὴ ὅμως: ἡ φράση τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, πού προβάλλεται ἰδιαίτερα, καθὼς χρησιμοποιεῖται καὶ στὸν τίτλο τῆς ἐργασίας, δὲν ἀποδηλώνει ἐνότητα καὶ οὐσιώδη ταυτότητα ἑλληνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ, ὅπως διαβάζουμε στὴ σελίδα 357. Ἄλλο πρᾶγμα σημαίνει, πολὺ ἀπλούστερο: ὅτι οἱ Ἑλληνες πολυθεῖστες μεταστράφηκαν καὶ ἔγιναν χριστιανοί, μὲ τὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ καὶ τὴ δράση τῶν ἀποστόλων. Τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ Παρίου, ἂν διαβάσουμε μερικὲς γραμμὲς παρακάτω, δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ ἄλλη ἐρμηνεία.

Ὁ Francesco Scalora μὲ τὰ «Ζητήματα ταυτότητας καὶ προβλήματα ἐρμηνείας τοῦ ὄρου Graecus/Greco στὰ καταστατικά τῆς ἱδρύσεως τῶν ἑλληνο-ἀλβανικῶν κοινοτήτων τῆς Σικελίας» κομίζει στοιχεῖα χρήσιμα, συμπληρώνοντας ἔτσι καὶ ἐπιβεβαιώνοντας ὅσα καίρια καὶ οὐσιώδη ἔγραψε ὁ Ἰ. Χασιώτης στὴν ἐξαιρετικὴ ἐργασία του «Πολιτισμικὴ ὁσμωση καὶ ἐθνολογικὴ μετάλλαξη. Οἱ «italo-greci» καὶ οἱ «italo-albanesi» τῆς Κάτω Ἰταλίας», Ἰστορ 15 (2009). Συμβουλὴ πρὸς τοὺς ἀναγνώστες: ἂν σᾶς ἐνδιαφέρει τὸ θέμα καὶ δὲν γνωρίζετε τοῦ Χασιώτη τὸ κείμενο, βρεῖτε το ὁπωσδήποτε καὶ διαβάστε τα μαζί.

Τῆς Ἀγγελικῆς Κωνσταντακοπούλου τὸ καλογραμμένο, ἐνδιαφέρον καὶ χρήσιμο κείμενο ἀναφέρεται στοὺς «Βαλκάνιους Γραικομάνους», κυρίως τοὺς Βουλγάρους ἑλληνομαθεῖς τοῦ 19ου αἰώνα. Ὁ ἀναγνώστης θὰ θυμηθεῖ φαντάζομαι ὅτι ἄλλα μελετήματα τοῦ τόμου παρουσιάζουν στοιχεῖα, μὲ βάση τὰ ὁποῖα ἐλέγχεται ἡ ὀρθότητα τῆς δήλωσης «οἱ ὄροι Ρωμηὸς καὶ Γραικὸς προσδιόριζαν τὴ θρησκευτικὴ συνομάδωση ἐτερόγλωσσων ὀθωμανῶν ὑπηκόων» (σ. 380)· καὶ ἂς προσέξει τοὺς δύο στίχους τοῦ Ἀλέξανδρου Σούτσου, πού παρατίθενται στὴ σελίδα 382: τὰ πρόσωπα πού ἀπαριθμοῦνται ἐκεῖ δὲν εἶναι ὅλα «βαλκάνιοι ἑλληνιστὲς» πού «ἐντάχθηκαν στὸν ἐθνικὸ κορμὸ ὡς διακεκριμένοι Ἑλληνες» καὶ «ἔριξαν στὴ λήθη τὴν καταγωγή τους», ὅπως διαβάζουμε στὴ σ. 382.

Τοῦ Ἰακάρου Μαντούβαλου ἡ ἐργασία γιὰ τὴν «Ἀντίληψη τοῦ συλλογικοῦ ἑαυτοῦ στὸν κόσμον τῶν παροίκων» φιλοδοξεῖ νὰ συμβάλει στὴν κατανόηση τοῦ σταδιακοῦ μετασχηματισμοῦ τῶν «παραδοσιακῶν θρησκευτικῶν ἐντάξεων σὲ ἐθνικὴ προσήλωση στὶς παροικίες τῆς [ΑΨβουργικῆς] Μοναρχίας τὸν 18ο αἰώνα». Ὡραῖα τὰ λέει συνολικά, ἕνα πρόβλημα βλέπω μόνο στὴν καλὴ του συμβολή: ἀτύχησε στὴν ἐπιλογή τοῦ ιστοριογραφικοῦ παραδείγματος ποὺ χρησιμοποίησε γιὰ νὰ μᾶς δώσει νὰ καταλάβουμε πῶς μπορεῖ νὰ παρερμηνευτεῖ ἕνα τεκμήριο «μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦ ἐρμηνευτικοῦ ἀναχρονισμοῦ» (σ. 406). Ἀδίκησε δηλαδὴ τὸν Τσιρπανλή, γιατί, στὴ συγκεκριμένη τουλάχιστον περίπτωση, δὲν ἀναπαράγει ἐκδοχὲς ἐθνοκεντρισμοῦ, μὴ λαμβάνοντας ὑπόψη τὴν ιστορικότητα καὶ τὴ σχετικότητα τοῦ ὄρου «Ἑλλήνας». Ἡ προκήρυξη τοῦ 1720 ἀπευθυνόταν στοὺς Ἕλληνες, καὶ μόνο σὲ αὐτούς, καὶ στὴν περίπτωση ἐκείνη οἱ λέξεις Ρωμαῖοι καὶ Ἕλληνες χρησιμοποιοῦνται ὡς συνώνυμες. «Τοῖς ἀπανταχοῦ διεσπαρμένοις Ρωμαίοις, εἴτουν Ἕλλησι, Πελοποννησίοις τε καὶ ἄλλοις» αὐτὸ ἀκριβῶς σημαίνει. Οἱ «ἄλλοι», αὐτὸ λέει ἡ γραμματικὴ καὶ τὸ συντακτικὸ, ἀλλὰ καὶ ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὸν ἄνθρωπο ποὺ κρυβόταν πίσω ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα, εἶναι οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, ἐκτὸς τῶν Πελοποννησίων ποὺ ἀναφέρονται συγκεκριμένα στὸ κείμενο, δὲν εἶναι οἱ ὑπόλοιποι Χριστιανοὶ ἄλλων ἐθνικοτήτων.

Μὲ τοὺς Γκαγκαούζους καταπατάστηκε στὸ μελέτημά του ὁ Ἄνδρέας Λυμπεράτος, μὲ τοὺς τουρκόφωνους ὀρθόδοξους δηλαδὴ, ποὺ κατοικοῦσαν στὴ Βουλγαρία, στὴν περιοχή τῆς Βάρνας κυρίως, καὶ τὸν 19ο αἰώνα «θὰ ἀναβαπτισθοῦν στὴν πορεία τοῦ Βουλγαρικοῦ Ζητήματος σὲ Γραικοὺς καὶ Ἕλληνες». Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, ἀγρότες στὴν πλειονότητά τους, συμμετεῖχαν μὲ κάποιον τρόπο οἱ ἴδιοι στὴν «ἀναβάπτιση» αὐτὴ, ἢ ἡ ἐθνικὴ πολιτικοποίησή τους ἐπιβλήθηκε ἐκ τῶν ἄνω, ἀπὸ «φορεῖς ἰδεολογικῆς, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐξουσίας»; Διερωτᾶται ὁ Λυμπεράτος καὶ δίνει στὸ τέλος τὴ σωστὴ, νομίζω, ἀπάντηση: ἐπρόκειτο γιὰ σύνθετη καὶ ἀμφίδρομη διαδικασία, τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ἀποτελοῦσε προῖον ἐπιβολῆς ταυτοτήτων καὶ προσδιορισμῶν (ἀπὸ τὰ πάνω).

Ἡ Lidia Cotovanu ἐπέλεξε νὰ παρουσιάσει τὴ «μαρτυρία τοῦ Ματθαίου Μυρέων» γιὰ «τις πολλαπλὲς ἀναπαραστάσεις τῶν Ρωμαίων/Γραικῶν στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες». Ποιὰ εἶναι ἡ μαρτυρία αὐτὴ γιὰ τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει; Ὅποιος γνωρίζει τὰ κείμενα τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ λόγιου κληρικοῦ καὶ διπλωμάτη δὲν νομίζω ὅτι θὰ συμφωνήσει εὐκολὰ μὲ τὰ συμπεράσματα ποὺ θὰ διαβάσει στὴ σ. 442, τὰ ὅποια κιόλας δὲν συνάδουν οὔτε μὲ τὸ ἀπόσπασμα ποὺ παρατίθεται στὴν ἴδια σελίδα, ἀπόσπασμα στὸ ὅποιο ἔμμεσα ἀλλὰ μὲ σαφήνεια δίνει ἕναν ὀρισμὸ τοῦ «Ρωμαῖος». Ὁ Ματθαῖος τὸν 17ο αἰώνα χρησιμοποιοῖ τὰ ἐθνικὰ ὀνόματα Ρωμαῖος, Γραικός καὶ Ἕλλην ὡς συνώνυμα καὶ βλέπει τὸ «γένος τῶν Ρωμαίων», ποὺ τὸ ὀνομάζει σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔμμετρου ἔργου του καὶ «γένος τῶν Ἑλλήνων», στὴν ιστορικὴ του διαδρομὴ, ἀπὸ τὴν ἐνδοξὴ κλασικὴ ἀρχαιότητα ὡς τις μέρες του, πράγμα ποὺ μοιάζει νὰ μὴ λαμβάνει ὑπόψη ἡ Cotovanu, ἂν ἔχω κατανοήσει σωστὰ τὸ κείμενό της.

Ὁ Tudor Dinu ἐξετάζει τοὺς Ἕλληνες στὸ Βουκουρέστι τὸν ἐπόμενο αἰώνα, τὸν 18ο. Ἡ εἰκόνα ποὺ παρουσιάζει εἶναι καθαρὴ: οἱ Ρωμαῖοι καὶ οἱ Γραικοὶ τῶν πηγῶν του εἶναι οἱ Ἕλληνες: ὅταν ὁ Ρακοβίτσας τὸ 1764 ἀπαριθμεῖ τοὺς ξένους στὴ Βλαχία τοὺς ξεχωρίζει: «Ἕλληνες, Ἀρβάνιτες, Σέρβοι καὶ ἄλλοι». Μετὰ ἀπὸ ἐκτε-

ταμένη έρευνα σέ χιλιάδες σελίδες με δημοσιευμένα ρουμανικά έγγραφα τής εποχής εκείνης, ο Dinu συμπεραίνει ότι σέ καμία περίπτωση δέν μπορεί νά μιλήσει κανείς «για μιá άμφισβήτηση τής έλληνικής ταυτότητας ούτε καν για τήν άπόκρυψη της, αλλά μόνο για τή μή προβολή της για λόγους επιβίωσης/καιροσκοπισμού σέ ξένο, σχετικά έχθρικό περιβάλλον».

Άν κάποιος μου ζητούσε νά ξεχωρίσω όπωσδήποτε δυό τρεῖς έργασίες τής ένότητας αὐτῆς με συνδυασμένα κριτήρια τήν πρωτοτυπία, τή στοχαστικότητα στήν ανάλυση, τή δεξιοτεχνία στήν έπιλογή τῶν άποσπασμάτων άπό τις πηγές και τήν καθαρότητα και τή σαφήνεια τοῦ κειμένου, σίγουρα μία άπό αὐτές θά ἦταν ἡ εργασία τοῦ Νικόλα Πίσση, «Διακρίσεις και άμφισημίες. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες στόν όρθόδοξο κόσμο τοῦ 17ου αἰώνα». Ιστορικά πρόσωπα γνωστά με πολύ χαρακτηριστικά και όχι πολύ γνωστά άποσπάσματα κειμένων τους επιστρατεύονται με μαεστρία για νά μάς βοηθήσουν νά καταλάβουμε τή χρήση τῶν ὄρων Ρωμαῖος, Γραικός και Ἑλλην σέ περιβάλλοντα όρθόδοξα χριστιανικά, όπου τά «γένη» ξεχωρίζουν με κριτήρια τή γλώσσα και τήν καταγωγή και όχι με τή θρησκεία ἢ τὸ δόγμα. Εἶναι πολύ ενδιαφέρον νά βλέπει κανείς ανθρώπους που ζούσαν σέ ένα «προεθνικό πλαίσιο» —ό όρος εἶναι τοῦ Πίσση— νά δηλώνουν μέλη ενός ιστορικού ἔθνους που άλλαζε όνομασίες: «Και Ρωμαῖοί ἡμεῖς όνομαζόμεσθεν, οἱ όποιοι πρώτα Ἑλληνες έλεγόμεσθα και ύστερα Γραικοί», έγραφε ο Πάσιος Λιγαριδης τὸ 1655. Τέτοιες φράσεις δέν άποτελοῦν μιá καλή άφετηρία νά σκεφτοῦμε άλλη μιá φορά τις σημασίες τῶν λέξεων που χρησιμοποιοῦμε; Πῶς όρίζουμε τή λέξη ἔθνος; Και τί ακριβῶς σημαίνει «προεθνικό πλαίσιο»;

Τὸ τελευταῖο μελέτημα τής μεγάλης ένότητας με τίτλο «Οἱ αὐτοκρατορίες» εἶναι τοῦ Δ. Κοντογεώργη και ἔχει ως αντικείμενο τή χρήση τῶν ἔθνικῶν όνομασιῶν στήν ὀθωμανική Δοβρουτσά, στή Μαύρη Θάλασσα, τὸ 2ο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα. Μάς μεταφέρει σέ μιá εποχή κατὰ τήν όποία ἡ κυριαρχία τοῦ όνόματος που επέλεξαν οἱ διανοούμενοι τοῦ έλληνικοῦ ἔθνικοῦ κινήματος, εἶχε πλέον ιστορία δεκαετιῶν —οἱ κάτοικοι τής Ἑλλάδος ἦσαν Ἑλληνες και μαζί με τοὺς έκτός συνόρων όμόγλωσσους και όμόθρησκους συγκροτοῦσαν τὸν Ἑλληνισμό. Με δεδομένη τήν όριστική επικράτηση τοῦ ἔθνικοῦ όνόματος Ἑλληνες, ἔχει κάποιον ενδιαφέρον ἡ χρήση τῶν ὄρων Γραικός και Ρωμῖός τόσο έντός ὡσο και έκτός Ἑλλάδος, ειδικά σέ περιοχές ὡπως αὐτὴ που επέλεξε νά μελετήσει ο Κοντογεώργης, περιοχές όπου καλλιεργεῖται μιá άλλη ἔθνικὴ ιδέα, ἡ βουλγαρική εν προκειμένω, και συνυπάρχουν Ἑλληνες υπήκοοι πάροικοι με ντόπιους «όμογενεῖς» και ελληνικές προξενικές αρχές με μητροπολίτες τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου.

Όπως σημείωσα στήν αρχή, στήν τρίτη και τελευταία ένότητα με τὸν τίτλο «Ο μακρὸς 19ος αἰώνας» ἔχουν συγκεντρωθεῖ έντεκα κείμενα, χωρισμένα σέ τρεῖς ὑποενότητες. Με τοὺς τίτλους τῶν ὑποενοτήτων αὐτῶν ἔχει δοθεῖ μιá εὐρυχωρία που επιτρέπει τήν ένταξη μελετημάτων που δέν μιλοῦν για τή χρήση τῶν τριῶν ἔθνικῶν όνομάτων αλλά για ζητήματα διαφορετικά, σχετιζόμενα κάπως με τὸ ἔθνικὸ όνομα που τελικά επικράτησε, δηλαδή με τὸ όνομα Ἑλληνες. Ἐτσι, ἡ Ἑλπίδα Βόγλη παρουσιάζει και σχολιάζει τις άπαντήσεις που δόθηκαν άπό ὄσους άσκησαν νομοθετικὸ έργο κατὰ τή διάρκεια τής Ἐπανάστασης στὸ έρώτημα «Ποιοί εἶναι οἱ Ἑλληνες», δηλαδή ποιά χαρακτηριστικά έπρεπε νά διαθέτει κάποιος, προ-

κειμένου νὰ ἀποκτήσει τὴν ἑλληνικὴ ἰθαγένεια στὸ δυτικῷ τύπου ὑπὸ ἴδρυση ἑλληνικὸ ἔθνικὸ κράτος. Ἡ Ἀλεξάνδρα Σφοίνη, μελετώντας ἐπίσημα ἔγγραφα, ἀλληλογραφία καὶ διάφορα ἔντυπα ποὺ παρήχθησαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἐπανάστασης, μᾶς βοηθεῖ νὰ γνωρίσουμε καὶ νὰ παρακολουθήσουμε τὴ σκέψη τῶν ἀνθρώπων ποὺ στοχάστηκαν πάνω στὴν ἀπόσταση ποὺ χώριζε τοὺς χτεσινούς ὑπηκόους τοῦ σουλτάνου ἀπὸ τοὺς αὐριανούς πολίτες ἐνὸς εὐρωπαϊκοῦ κράτους, οἱ ὅποιοι ἔπρεπε νὰ ἀποδείξουν ὅτι εἶναι ἀντάξιοι τοῦ ὀνόματος Ἑλληνας, μὲ τὸ περιεχόμενο ποὺ τοῦ ἔδιναν οἱ διανοούμενοι τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνικοῦ κινήματος καὶ οἱ φιλέλληνες.

Στὸν πυρήνα τοῦ θέματος μᾶς ἐπαναφέρει ἡ Μαρία Εὐθυμίου, ποὺ μελέτησε τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, ἀναζητώντας στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἔθνικοῦ ὀνόματος Ἑλληνας. Ἡ ἐπιλογή της εὐστοχη, τὸ ἀποτέλεσμα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον, καθὼς ὁ Γερμανὸς ἔγραψε τὰ ἀπομνημονεύματά του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης, δὲν πρόλαβε ἄλλωστε νὰ δεῖ τὴν ἐκβασή της, πέθανε τὸ 1826. Στὸ κείμενο, λοιπόν, ἐνὸς μητροπολίτη ποὺ ἐπέλεξε τὸ 1818 νὰ γίνεи στέλεχος τοῦ ἔθνικοῦ κινήματος, δὲν ὑπάρχουν Ρωμιοὶ ἢ Γραικοί, μόνο Ἑλληνας. Πολὺ καθαρὰ καὶ πολὺ ξάστερα, ὅπως κι ἂν αὐτὸ ἐρμηνευθεῖ.

Ἡ Nadia Danova μελέτησε τρεῖς ἑλληνικούς δρομοδείκτες, ἕναν τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ δύο τῆς δεκαετίας τοῦ 1820, ἐλπίζοντας, ὅπως γράφει, οἱ σπάνιες αὐτὲς πηγές (κείμενα χρήσιμα κυρίως γιὰ τοὺς ἐμπόρους ποὺ ἤθελαν νὰ γνωρίζουν διαδρομὲς καὶ ἀποστάσεις) νὰ συμβάλουν στὴ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὶς ταυτότητες. Ἡ ἰδέα εἶναι ὠραία καὶ εἶναι καλὸ καὶ καμιὰ φορὰ συναρπαστικὸ νὰ βγάζει κανεὶς «ἀπὸ τὴ μύγα ξύγκι» κατὰ τὸ κοινῶς λεγόμενο, φτάνει αὐτὸ νὰ ὑπάρχει. Στὸν κώδικα ποὺ περιλαμβάνει τὸ κείμενο τοῦ δρομοδείκτη ναί, ὑπάρχουν κάποια στοιχεῖα ποὺ ἐπιβεβαιώνουν ὅσα ξέρομε πολὺ καλὰ ἀπὸ πληθώρα ἄλλων πηγῶν, στὸν δρομοδείκτη καθαυτὸν νομίζω πῶς ὄχι, ἂν ἔχω σωστὰ καταλάβει ὅσα διάβασα. Πιστεύω, ἐπίσης, ὅτι ἕνα τέτοιο χρηστικὸ ἐγχειρίδιο ποὺ δὲν προοριζόταν γιὰ δημοσίευση, δὲν εἶναι τὸ σωστὸ μέρος νὰ ψάξει κανεὶς γιὰ συγκίνηση τοῦ συντάκτη, ὅταν ἀναφέρει τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ δὲ συντάκτης ἢ ὁ ἐκδότης τοῦ τυπωμένου τὸ 1829 δρομοδείκτη κατὰ τὴν ἀπόψή μου δὲν ἀλλάζει γνώμη γιὰ τὸ τί πρέπει συγκεκριμένα νὰ εἶναι ἡ Ἑλλάδα, ἀλλὰ ὡς ἄνθρωπος ποὺ φαίνεται νὰ ἀγαποῦσε τὴν ἀκρίβεια, τιτλοφόρησε τὸ βιβλιαράκι ὄχι «Δρομοδείκτη τῆς Ἑλλάδος», ὅπως τὸ 1824, ἀλλὰ «Δρομοδείκτη τῶν ἀκολούθων ὀκτώ Μερῶν [...] Πελοποννήσου, Βοιωτίας, Ἀττικῆς, Θεσσαλίας, Ἠπείρου, Μπόσνας, Μακεδονίας, καὶ Θράκης», ἐπειδὴ ἀπλῶς τὸ 1829 ὑπῆρχε πλέον μιὰ νεογέννητη χώρα μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα καὶ ὁ δρομοδείκτης ἐκάλυπτε μιὰ γεωγραφικὴ περιοχὴ πολὺ εὐρύτερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἦταν πιθανὸ στὸ ἄμεσο μέλλον νὰ αποτελέσει τὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια.

Τοῦ Σπύρου Πλωμίδη τὸ κείμενο διαβάζοντας μὲ ἐνδιαφέρον διερωτήθηκα ἂν ἦταν σωστὸ μὲ τὸν ὑπότιτλο νὰ τοποθετοῦνται (οἱ ἀφετηρίες τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας) στὴν περίφημη ἀγόρευση τοῦ Κωλέττη τὸ 1844 (ἢ ἀπάντηση ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ ποὺ θα δώσουμε στὸν ὄρο «ἑλληνικὴ ἐθνικὴ ἰδεολογία»), διερωτήθηκα ἐπίσης ἂν μάθαινα κάτι οὐσιωδῶς νέο καὶ διαφορετικὸ ἀπὸ ὅσα πολὺ ὠραῖα εἶχαμε διαβάσει στὸ βιβλίο τῆς ἀείμνηστης Σκοπετέα γιὰ τὸ «Πρότυπο βασίλειο» καὶ τὴ Μεγάλῃ Ἰδέα. Ὡστόσο χάρηκα τὴν ἀνάγνωση, γιατί εἶναι πάντοτε

ευπρόσδεκτες κι άλλες πηγές, πού, αν όχι ή έρμηνεία τους, ή ανάγνωσή τους κάνει καμιά φορά ζωηρότερα τὰ χρώματα και λεπτομερέστερο τὸ σχέδιο τῶν εικόνων πού ἔχουμε γιὰ τὰ πράγματα.

Φλύαρος τίτλος-ὑπότιτλος (πέντε ἀράδες) ἀλλὰ καθόλου φλύαρο, ἀντίθετα καλοζυγισμένο και σαφές, τὸ κείμενο τῆς Ἀναστασίας Χάματσου φτάνει ὡς τὸν 20ὸ αἰώνα, στὰ χρόνια τοῦ Μεσοπολέμου, προκειμένου νὰ ἀφηγηθεῖ με πληρότητα, νομίζω, τὴ μετεξέλιξη τοῦ τοπικοῦ κυπριακοῦ πατριωτισμοῦ σὲ ἑλληνικὸ ἔθνικὸ πατριωτισμὸ, εἰδικὰ μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, στὴν ὁποία ἡ Κύπρος δὲν συμμετεῖχε, συμμετεῖχαν ὅμως Κύπριοι, πού θεωροῦσαν ὅτι ἡ πατρίδα τους ἦταν «καὶ αὐτὴ νῆσος τῆς Ἑλλάδος», πεποίθηση πού ἐνστερνίστηκαν και οἱ ἐπόμενες γενιές. Εἶναι και αὐτὸ ἀπὸ τὰ μελετήματα πού δὲν καταπιάνονται με τὸ ζήτημα τῆς χρήσης τῶν ἔθνικῶν ὀνομάτων, ἀλλὰ συνδέονται με τίς «ταυτότητες» πού βρίσκουμε στὸν ὑπότιτλο τοῦ τόμου.

Τοῦ Νικήτα Σινιόσογλου τὰ γραπτὰ εἶναι πάντοτε ἐλκυστικά, ὅσα ἔχω ὑπόψη μου τουλάχιστον. Τὸ ἴδιο και «Ἡ νεοελληνικὴ ταυτότητα ὡς φιλοσοφικὸ πρόβλημα», πού ἔχει σὲ αὐτὴ τὴν ἐνότητα ἐνταχθεῖ. Ὡς ἱστορικὸς τῶν ἰδεῶν συνεξετάζει τίς ἀπόψεις δύο ἐξεχόντων Ἑλλήνων διανοουμένων τοῦ 19ου αἰώνα, γιὰ νὰ ἀναδείξει τὴ φαινομενικὴ ὁμοιότητα τῶν συμπερασμάτων τους και τὴν οὐσιώδη διαφορὰ τῶν κοσμοθεωρητικῶν παραδειγμάτων πού προτιμοῦν, ἐντοπίζει και σχολιάζει ἀπόψεις ἐπίσης Ἑλλήνων στοχαστῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα, προκειμένου νὰ διερωτηθεῖ ἂν πραγματικά «εἶναι δυνατὸς ἓνας διανοητικὸς προσδιορισμὸς τῆς νεοελληνικῆς ταυτότητας», γιὰ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι, ἂν θέλουμε σήμερα νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὴ νεοελληνικὴ ταυτότητα ὡς φιλοσοφικὸ πρόβλημα, δὲν μπορούμε παρὰ νὰ ἀντιμετωπίσουμε ἀρκούντως κριτικά τόσο τίς ἀπλοϊκὲς οὐσιοκρατικὲς ἀπόψεις ὅσο και τίς μοντέρνες προσεγγίσεις τοῦ χώρου τῆς κοινωνικῆς και πολιτισμικῆς ἱστορίας. Ἄν εἶναι νὰ ἀφήσεις ἀδιάβαστα κάποια κείμενα τοῦ τόμου, ἀγαπητὲ ἀναγνώστη, ἄς μὴν εἶναι ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τοῦ Σινιόσογλου τὸ μελέτημα.

Τὸ ἴδιο θὰ ἔλεγα και γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Γιάννη Κουμπουρλή, πού μᾶς ἔχει τόσο πολὺ βοηθήσει και με ἄλλες του ἐργασίες νὰ γνωρίσουμε καλύτερα και νὰ κατανοήσουμε βαθύτερα τὴ σκέψη τῶν θεωρητικῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνικισμοῦ και τίς εὐρωπαϊκὲς προϋποθέσεις τῆς διαμόρφωσής της. Ἐτούτης τῆς ἐργασίας του ἀντικείμενο εἶναι ἀφενὸς ἡ προσφορὰ στὸν ἀναγνώστη μιᾶς σύντομης ἀλλὰ ἐμπεριστατωμένης κριτικῆς και συγκριτικῆς παρουσίας τῶν ἐρμηνευτικῶν σχημάτων γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους κατὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν Διαφωτισμὸ στὸν Ἱστορισμὸ και ἀφετέρου, και κυρίως, ἡ ἀνάδειξη τῆς στρατηγικῆς ἐπιλογῆς πού ἔκαναν Ζαμπέλιος και Παπαρρηγόπουλος, ὅταν συντονισμένοι με τὸ πνεῦμα τοῦ ἱστορισμοῦ ἔχτιζαν τό, πολὺ ἀνθεκτικὸ ὅπως ἀποδείχθηκε, οἰκοδόμημα τῆς τριχιλιετοῦς συνέχειας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους· τῆς ἐπιλογῆς δηλαδή νὰ μὴν ἐπιχειρήσουν καν νὰ ἀσχοληθοῦν με τὴ βιολογικὴ-φυλετικὴ «καθαρότητα» τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ νὰ παρουσιάσουν τὸ ἔθνος ὡς «ἠθικὸν ὄν» και τὴν Ἑλλάδα ὡς ἓνα χωνευτήρι πληθυσμῶν, πού λειτουργοῦσε ἔτσι, ὥστε ἡ ἑλληνικὴ «ἰθαγενὴς φυλὴ», διατηρώντας τὸν ἰσχυρὸ πολιτισμὸ πού εἶχε γεννηθεῖ ἀπὸ τὴ «συμμαχία μεταξύ ἑλληνισμοῦ και χριστιανισμοῦ», νὰ ἀπορροφᾷ τὰ ξένα στοιχεῖα και νὰ ἀνανεώνεται βιολογικά, νὰ «ἰδιοποιεῖται τὰ σωματικά των προτερήματα».

Με τὸν Παπαρρηγόπουλο καὶ τὸν Ζαμπέλιο ξεκινάει καὶ τοῦ Εὐάνθη Χατζηβασιλείου ἡ συμβολή, ἡ ὁποία συναντιέται σὲ ἓνα σημεῖο μὲ ἐκείνη τοῦ Κουμπουρλή, καθὼς καὶ οἱ δύο συναδέλφοι βλέπουν τὴν ἀποπολιτικοποίηση τοῦ ἐθνικοῦ παρελθόντος ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ βασικότερα ἐργαλεῖα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ σημαντικὰ πρόσωπα, προκειμένου νὰ καταστῆ ἀποδεκτὴ ἡ ἑλληνικότητα τῶν ἀπολυταρχικῶν καθεστώτων τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαίωνα. Στὴ συνέχεια ὅμως –καὶ ἐπειδὴ ἡ ἐνότητα ἡ τελευταία τοῦ τόμου μᾶς λέει καθαρὰ ὅτι ἡ ἐποχὴ ποὺ θὰ καλύψει εἶναι ὁ 19ος αἰώνας– ὁ Χατζηβασιλείου μοιάζει λίγο ζαβολιάρης, καθὼς μιλάει κυρίως γιὰ τὶς συζητήσεις ποὺ ἔγιναν τὸν 20ῦ αἰώνα καὶ φαίνεται σὰν νὰ θέλει νὰ τακτοποιήσει παλιούς λογαριασμούς: ἂς κρίνουν οἱ ἀναγνώστες ἂν αὐτὴ ἡ «ἐπέκταση» ὡς τὶς μέρες μας, ποὺ περιέχει ὥστόσο ἀρκετὲς εὐστοχες παρατηρήσεις, ἦταν χρήσιμο νὰ γίνεῖ στὸ συγκεκριμένο συνέδριο.

Τὸν τόμο κλείνει ἓνας ἱστορικὸς τῆς ἱστοριογραφίας, ὁ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, μὲ ἓνα κείμενο ὄριμο, πλούσιο καὶ ὅσο χρειάζεται νομίζω στοχαστικό: «Πότε καὶ πῶς ἀρχίζουν οἱ Ἕλληνες;» Εἶναι μιὰ ἐμπεριστατωμένη ἀπάντηση στὸ ἐνδιαφέρον ἐρώτημα πῶς ἀντιμετώπισαν οἱ σπουδαῖοι Ἕλληνες ἱστορικοί, κυρίως τοῦ 19ου αἰώνα –Παπαρρηγόπουλος, Λάμπρος, Καρολίδης– τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, προκειμένου νὰ τοὺς παρουσιάσουν, ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπο του, ὡς τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος. Ἐχοντας ἀπὸ ἓνα σημεῖο καὶ ὕστερα ὡς «προνομιακὸ συνομιλητὴ» τὴν ἀρχαιολογία, ἡ ὁποία ἔφερε στὸ φῶς τὰ μυκηναϊκὰ καὶ μινωικὰ κατάλοιπα, ἐπέκτειναν τὸ ἐθνικὸ ἑλληνικὸ παρελθὸν πρὸς τὰ πίσω, σεβόμενοι πάντως τὰ ἐπιστημονικὰ δεδομένα καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ δεοντολογία τῆς ἐποχῆς τους.

Μετὰ ἀπὸ μῆνες ποὺ πηγαίνω ἐρχεται πᾶν ὁ γραφεῖο ἀπὸ τὴ μιὰ θέση στὴν ἄλλη ὁ χοντρός τόμος Ἕλληνας, Ρωμηός, Γραικός, ἤρθε ἡ ὥρα νὰ πάει στὴ θέση του, στὴ βιβλιοθήκη μου, καὶ εἶμαι βέβαιος ὅτι δὲν θὰ κοιμηθεῖ ἐκεῖ ξεχασμένος. Πάει σὲ ράφι μὲ βιβλία στὰ ὁποῖα ξέρω ὅτι θὰ ἐπιστρέψω.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ

Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917-1923*, London, Penguin Books, 2017, 464 σ. (ελληνικὴ ἐκδοση: *Οἱ Ηττημένοι. Γιατί δεν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2018, 414 σ.)

Ἡ διεύρυνση τοῦ πεδίου των μελετῶν γύρω ἀπὸ τὸν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ἀποτελεῖ ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ θεμελιώδες αἵτημα τῆς ἐρευνας γιὰ αὐτὸ το μεῖζον ὁρόσημο τῆς ευρωπαϊκῆς καὶ παγκόσμιας ἱστορίας τοῦ 20οῦ αἰώνα. Σε θεματικὸ ἐπίπεδο ἡ τάση αὐτὴ ἔχει ἀρχίσει νὰ υλοποιεῖται ἐδῶ καὶ μερικὲς δεκαετίες, σε διαφοροτικὸ βαθμὸ καὶ με ποικίλο ρυθμὸ ἀνά χώρα καὶ χρονικὴ περίοδο, μέσω τῆς αξιοποίησης καὶ βαθμιαίας ἐνσωμάτωσης τῆς μεθοδολογίας των νεότερων ἱστοριογραφικῶν ρευμάτων στο συγκεκριμένο ἐρευνητικὸ πεδίο. Με αὐτὸν τρόπο, γιὰ παράδειγμα, κατέστη δυνατὴ ἡ σταδιακὴ ἐνταξὴ στις σπουδὲς γιὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο